

AZƏRBAYCAN MÜSTƏQİLLİYİN BƏRPASI YOLLARINDA: GÜCLÜ LİDER, QÜDRƏTLİ DÖVLƏT

A.Q.Seyidov

Az.DİU-nun "Humanitar fənlər" kafedrası

abbas.seyidov@gmail.com

Açar sözlər: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Müstəqil Azərbaycan Respublikası, Heydər Əliyev, dövlət müstəqilliyi*

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası istiqamətində görülən işlərdən bəhs olunur. Hər bir xalqın ən böyük arzusu mənsubu olduğu dövlətin müstəqilliyidir. Müstəqilliyə qovuşmaq üçün iki şərt əsasdır: - tarixi şəraitin yetişməsi və güclü, xalqı arxasınca aparmağı bacaran liderin olması. Azərbaycan xalqı 1918-ci ilin may ayında yaranan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə dövlət müstəqilliyinə nail olsa da, 1920-ci ilin aprel ayında yenidən sovetlərin təsiri altına düşdü.

XX əsrin 80-ci illərinin sonuna yaxın sovet imperiyası çökməyə başladı. Artıq tarixi şərait yetişirdi. Xalqı arxasınca apara bilən güclü liderə ehtiyac duyulurdu ki, bu nəhəng sima, Müstəqil Azərbaycan Respublikasının memarı və qurucusu olan Heydər Əlirza oğlu Əliyev idi. Məhz onun 1990-1993-cü illərdə Naxçıvanda dövlət müstəqilliyinin bərpası istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlərin, 1993-2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi müstəqilliyimizin qorunması yollarında gördüyü işlərin nəticəsi kimi bu il 30 illik yubileyimizi qeyd edirik.

ПУТИ К ВОССТАНОВЛЕНИЮ НЕЗАВИСИМОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА: СИЛЬНЫЙ ЛИДЕР, МОГУЩЕСТВЕННОЕ ГОСУДАРСТВО

A.Г.Сеидов

Ключевые слова: *Азербайджанская Демократическая Республика, Независимая Азербайджанская Республика, Гейдар Алиев, государственная независимость*

В статье рассматриваются труды, проделанные для восстановления государственной независимости Азербайджанской Республики. Самым заветным желанием каждого народа является независимость

государства, которому он принадлежит. Есть два условия обретения независимости: (1) развитие исторических условий и (2) наличие сильного лидера, способного вести за собой толпы. Хотя и добился азербайджанский народ государственной независимости в мае 1918 года, создав Азербайджанскую Демократическую Республику, она была вновь утрачена в апреле 1920 года под давлением Советского Союза.

К концу 1980-х советская империя утратила свое бывшее могущество. Таким образом, сложились исторические условия. Нужен был сильный лидер, которым, неслучайно, оказался Гейдар Алирза оглу Алиев – основоположники архитектор независимой Азербайджанской Республики. Именно благодаря мерам, предпринятым им в Нахчыване в 1990-1993 годах для восстановления государственной независимости, и усердному труду для ее сохранения, проделанному им на посту президента Азербайджанской Республики в 1993-2003 годах, мы отмечаем свое 30-летие в этом году.

THE WAYS OF RESTORATION OF THE INDEPENDENCE OF AZERBAIJAN: STRONG LEADER, POWERFUL STATE

A.G.Seyidov

Keywords: *Azerbaijan Democratic Republic, Independent Azerbaijan Republic, Heydar Aliyev, state independence*

The article discusses the work done to restore the state independence of the Republic of Azerbaijan. The greatest desire of every nation is the independence of the state to which it belongs. There are two basic conditions for independence: - the development of historical conditions and the presence of a strong leader who is able to lead the people. Although the people of Azerbaijan achieved state independence with the Azerbaijan Democratic Republic, which was established in May 1918, in April 1920 it was again under the influence of the Soviets.

Towards the end of the 1980s, the Soviet empire began to collapse. Historical conditions were already ripe. There was a need for a strong leader who could lead the people, this great figure was Heydar Alirza oglu Aliyev, the architect and founder of the Independent Republic of Azerbaijan. This year we celebrate our 30th anniversary as a result of the measures taken by him in 1990-1993 to restore state independence in Nakhchivan, and the work

he did as President of the Republic of Azerbaijan in 1993-2003 to protect our independence.

Hər bir xalqın ən ümdə arzusu onun mənsubu olduğu dövlətin müstəqil, azad suveren olmasıdır. Təbii ki, tarix boyu bu şərəfhər xalqa qismət olmayıb. Bu gün də öz istiqlalına qovuşmaq arzusunda olan çox sayda xalq, dövlət vardır. Azadlığa, müstəqilliyə qovuşmaq üçün çox şərt olsa da, onlardan ikisi əsasdır:

1. tarixi şəraitin yetişməsi;
2. güclü, xalqı arxasınca aparmağı bacaran liderin olması.

Azərbaycan xalqı XX əsrdə iki dəfə dövlət müstəqilliyinə nail olub. 1918-ci ilin may ayında yaranan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz istiqlalının dadını çıxarmamış, 1920-ci ilin aprel ayında yenidən Qırmızı imperiyanın əsarəti altına düşdü. Respublikamızın işğal planı Sovet Rusiyasının rəhbəri V.İ.Lenin tərəfindən qabaqcadan hazırlanmış və təsdiqlənmişdi. 1920-ci il aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə AXC-nin parlamenti hakimiyyəti Müvəqqəti İnkilab Komitəsinə təhvil verdi. 70 minlik XI Qırmızı Ordu, öndə “III İnternasional”, daha 3 zirehli qatar və 300 nəfərdən ibarət piyada desant olmaqla, Samur çayı üzərindəki körpünü keçdi. Bu, faktiki olaraq, işğalçı rus-sovet qoşunlarının müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisinə təcavüzü idi. AXC-nin dövlət strukturlarında çalışanlar nə qədər inadkarlıq göstərsələr də, Birinci Dünya müharibəsindən (1914-1918-ci illər) sonra yaranan tarixi şərait, siyasi mühit buna imkan vermədi. Rusiyada baş verən 1917-ci ilin oktyabr inqilabı və ondan sonrakı dövrdə hakimiyyəti ələ keçirən sovetlərin Bakı neftinə və bütövlükdə vətənimizin yeraltı, yerüstü sərvətlərinə olan marağı Azərbaycan xalqının müstəqillik ideyalarının üstündən xətt çəkdi. Cəmi 23 ay mövcud olan, Şərqdə qadınlara ilk seçki hüququ verən, dövrünə görə bir sıra mühüm islahatlar həyata keçirən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti azadlığın nə olduğunu xalqımıza dadızdıraraq, tarixin səhifələrinə qovuşdu.

Ancaq çox sınaqlardan çıxmış xalqımız heç də sınımadı. Həqiqət olanı dərinədən dərk edərək, bu işgalla barışmadı, öz müstəqilliyi və azadlığı uğrunda əsl ölüm-qalım savaşına başladı. İlk antisovet üsyanı Tərtərdə baş verdi. 1920-ci il mayın 26-31-də olmuş Gəncə üsyanı Azərbaycanın işğal edilməsinə, onun dövlət müstəqilliyinə son qoyulmasına qarşı xalqın ən kütləvi və mütəşəkkil müqaviməti idi. Mayın 31-də XI Qızıl ordu hissələri şəhərə nəzarəti ələ keçirdi. Düz üç gün Gəncədə terror və qarət həyata keçirildi. Gəncə döyüşləri zamanı “qırmızılardan” 8800, üsyançılardan isə 13000 nəfər öldürüldü. Üsyan yatırıldıqdan sonra Azərbaycan ordusunun 12 generalı, 27 polkovnik və podpolkovniki, 46 kapitan, ştabkapitan, poruçik və podporuçiki, 146 praporşiki, 267 digər hərbi qulluqçusu bolşeviklər tərəfindən güllələndi [1, s.197; 2, s.396]. Qarabağda - Ağdam və Şuşada, 1920-ci il iyunun 5-də baş vermiş silahlı etiraz

çıxışlarının davamihəmin ilin yay və payızında Zaqatala, Şəmkir, Dəvəçi və Qusar dairələrində, Zəngəzurun Xanlıq dairəsində, Lənkəran, 1920-1923-cü illərdə Cavanşir, Qəbələ, Kürdəmir, Göyçay, Xaçmaz, Ordubad, Şərur və digər qəzalarda baş vermiş, qaçaqçılıq geniş yayılmışdı. Ümumiyyətlə, 1924-cü ilə kimi Azərbaycanda sovet hökumranlığına qarşı 60-dan çox silahlı çıxış olmuşdur [3,s.385, 444, 447].

1930-cu illərin repressiyaları azadlıq ideyası ilə ürəyi döyünən azərbaycanlıların həyatı bahasına başa gəldi. İkinci Dünya müharibəsi bitdikdən sonra, bir müddət insanların başı dünyadan köçənlərə, dağılmış şəhər və infrastrukturaların bərpasına qarışdı.1920-ci il işğalından keçən 70 il ərzində SSRİ adlanan dövlətin tərkibində yaşasaq da, xalqın uzaqgörən ziyalıları həmişə azad, müstəqil, suveren Azərbaycan haqqında düşünmüş, siyasi nöqtəyindənərdən yeni tarixi şəraitin yetişməsinə gözləmişlər. Tanrı Azərbaycan xalqına əsrin sonunda ikinci dəfə dövlət müstəqilliyinin bərpasını təmin etmək üçün yol açdı.

Hələ Rusiya zamanında “xalqlar həbsxanası” adlanan, SSRİ dönəmində guya ki, 15 suveren, müstəqil respublikanın “kөнüllü” birləşməsindən yaranan Sovet imperiyası XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısında çökməyə başladı. Artıq müstəqilliyə aparan əsas yollardan biri - tarixi şərait yetişmişdi. Sadəcə, xalqı arxasınca apara bilən, hadisələri düzgün qiymətləndirməyi, məntiqi qərarlar çıxarmağı bacaran güclü liderə ehtiyac duyulurdu ki, bu nəhəng sima Müstəqil Azərbaycan Respublikasının memarı və qurucusu, ümummilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyev idi.

Hələ sovetlər dönəmində - ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövründə(1969-1982) Heydər Əliyev SSRİ adlanan imperiyasının tezliklə tənəzzülə uğrayaraq dağılacağını görür, ölkəsininqarşıda illərdə müstəqil olacağını hiss edirdi. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasına gedən yolu bu illərdən başlayır. Düzdür, o zamanlar sovet ittifaqının güclü olduğu bir dövrdə bunu açıq-aşkar söyləmək və ya hər hansı bir hərəkət etmək mümkünsüz idi. Amma, H.Əliyev gördüyü işlərlə, əməlləri ilə Azərbaycanın iqtisadi, hərbi qüdrətini gücləndirmək yolunda bir sıra mühüm addımlar atırdı. Çoxları bunu anlamayaraq, yalnız SSRİ-nin inkişafı üçün atılan addımlar kimi başa düşsə də, ümummilli liderin ürəyinin dərinliyində gələcək müstəqil Azərbaycan dövlətinin konturları cızılırdı. Ulu öndəringələcəyə hesablanan ən mühüm üç istiqamətə - hərbi, iqtisadiyyat və təhsil sahəsinə diqqət yetirək:

1971-ci ildə Azərbaycan KP MK Bürosunun qərarı ilə hərbi təmayüllü "İxtisaslaşdırılmış internat məktəbi" yaradılır. 24 noyabr 1997-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə internat məktəb C. Naxçıvanski adına Hərbi Lisey adlandırılır. Azərbaycan Kommunist Partiyasının birinci katibi Heydər Əliyev bu təntənəli mərasimdə iştirak edir və

geniş məzmunlu nitq söyləyir. O zamanlar müttəfiq respublikalardan birində hərbi məktəb açmaq böyük cəsarət tələb edirdi. Bunu ancaq H.Əliyev edə bilirdi. Çünki, 1971-ci ildə SSRİ-də Naximov və Suvorov adına hərbi təmayüllü iki internat məktəbi var idi. H.Əliyevin bu addımı ilə çoxları razılaşmır, haradasa, alternativ hərbiçilər hazırlayan tədris ocağı görürdülər. Bu gün Heydər Əliyevin uzaqgörənliklə hələ 50 il bundan əvvəl yaratdığı bu məktəbin yetirmələri müstəqil Azərbaycan dövlətinin hərbi qüdrətinin əsas dayağıdır. Hərbi Liseyin yetirmələrindən 8 nəfəri Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülüb [4].

1969-1982-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində istehsalın sürətlə artması nəticəsində ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının ümumiləşdirici göstəricisi olan milli gəlir 2,5 dəfə artmışdır. 1982-ci ildə tək sənayedə 1969-cu ildə istehsal edilmiş milli gəlirin həcmindən 36,6 faiz çox xalis məhsul istehsal edilmişdir. Kənd təsərrüfatı və tikinti sahələri inkişaf etmiş, ölkə iqtisadiyyatının mühüm aparıcı və böyük potensiala malik olan sənaye sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə edilmişdir. Respublikada tikinti kompleksinin inkişafına sağlam münasibət və mövcud istehsal potensialından səmərəli istifadəyə başlanmışdır. Göstərilən dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində 13, ölkənin iri sənaye şəhərlərindən olan Bakıda 28, Gəncədə 7, Sumqayıtda 6, Mingəçevirdə 5 və Şirvanda 3 mühüm əhəmiyyəti olan yeni sənaye müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir [5]. Söz yox ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrində inkişaf olmuşdur ki, onları sadalamaqla bitirmək olmaz. Bütün bunlar gələcəkdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə hesablanan addımlar idi.

Heydər Əliyev cəmiyyətin tərəqqisinin yeganə yolunu təhsildə, elmdə və mədəniyyətdə gördüyü üçün, onun Azərbaycanda siyasi rəhbərliyə gəlməsi ilə elmin və ali təhsilin inkişafı, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması dövlət siyasətinə çevrilir. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə bu sahələrin tərəqqisi üçün çox sayda qərar və qətnamələr qəbul edilib [6]. Statistikadan görünür ki, 1970-1982-ci illərdə elmlər doktorlarının sayı 652 nəfərdən 921 nəfərə, elmlər namizədlərinin sayı isə 5346 nəfərdən 8725 nəfərədək artıb [7, s.274]. Elmi işçilər arasında azərbaycanlıların sayının artımına xüsusi diqqət göstərilib. Elmlər Akademiyasının nəzdində Naxçıvan və Gəncə Elm Mərkəzləri (1972), Şəki Regional Elmi bazası (1972) təşkil olunub. 1970-1980-cı illərdə Heydər Əliyevin uzaqgörənliklə həyata keçirdiyi ali təhsil strategiyası nəticəsində iqtisadiyyatın yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsi ölkənin inkişafında yeni mərhələ açıb. Bu illərdə SSRİ-nin 50-dən çox şəhərində Azərbaycan SSR üçün 17.000-dən çox mütəxəssis hazırlanıb. Ziyalıların sayca artması ilə yanaşı, onun tərkibində keyfiyyət dəyişikliyi də baş verirdi [7, s.269]. Bu gün respublikamızda fəaliyyət göstərən təhsil

müəssisələrinin geniş şəbəkəsinin əsasının təməli Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında məhz o illərdə qoyulub [8, s.4-9].

Heydər Əliyev güclü lider kimi, çoxdan arzuladığı Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyinin bərpasına aparan yollarda yorulmadan xalqın xahişi və təkidi ilə bu məsuliyyətli və ağır yükü öz çiyinlərində daşdı. Ümummilli liderin 1990-cı il iyul ayının 22-də Naxçıvana olan tarixi səfəri əsrlər boyu insanların qəlbində yaşayacaq. Vətənimizin, xalqımızın ictimai-siyasi həyatına qızıl hərflərlə yazılan bu “səfər” və bununla başlayan milli dövlətçiliyimizin, müstəqilliyimizin əsasının qoyulması daima xatırlanacaq. Bu səfərdən sonra hadisələr tam başqa axarda cərəyan etməyə başladı. O çətin günlərdə ümummilli lider doğulduğu Naxçıvan şəhərində xalq ilə birlikdə yaşadı.

Heydər Əliyevin Naxçıvana gəldiyi gün şəhərin Azadlıq meydanında 80 min nəfərdən çox adamın iştirakı ilə keçirilən mitinqdə ümummilli lider çıxış etdi. Bu, sadəcə bir çıxış deyildi. Heydər Əliyevin hər bir cümləsi Azərbaycanı müstəqilliyə doğru aparan çox çətin, lakin şərəfli bir yolun qısa, mükəmməl tezisləri idi.

Heydər Əliyev 1990-cı il sentyabrın 30-da Azərbaycan SSR-in və Naxçıvan MSSR-in xalq deputatı seçildi. Onun sədrliyi ilə keçirilən muxtar respublika Ali Sovetinin 17 noyabr tarixli ilk sessiyasında qəbul edilən qərarlar təkcə Azərbaycanın ayrılmaz guşəsi olan Naxçıvanın yox, bütövlükdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında tarixi dönüş yaradan bir hadisə oldu. İclasda “Naxçıvan MSSR-in adının dəyişdirilməsi haqqında”, “Naxçıvan MR Ali Dövlət hakimiyyəti orqanı haqqında”, “Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət rəmzləri haqqında”, “1990-cı ilin yanvar ayında Bakı hadisələrinə siyasi qiymət verilməsi haqqında” tarixi qərarlar qəbul edildi. Naxçıvan MSSR adından “Sovet Sosialist” sözləri çıxarıldı, Ali Sovetin adı dəyişdirilərək “Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi” adlandırıldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı Naxçıvan MR-in dövlət bayrağı kimi qəbul edildi və bu bayrağın dövlət bayrağı kimi qəbul edilməsi haqqında qanunvericilik təşəbbüsü ilə çıxış edildi [9, s.34-38]. Bütün bunlar Azərbaycanın müstəqilliyinin məhz Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Naxçıvandan başlamasının göstəriciləridir.

Heydər Əliyev 02 sentyabr 1991-ci il tarixdə Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri seçildikdən sonra demokratik dəyişikliklər, milli dövlətçiliklə bağlı mühüm qərarlar və daha böyük tədbirlər həyata keçirilməyə başladı. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Naxçıvan MR Ali Məclisi tərəfindən “Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yerləşən silahlı qüvvələrin statusu haqqında”, “Naxçıvan MR-in müdafiəsinin və sərhədlərinin qorunmasının təşkili haqqında”, “Keçid dövründə SSRİ İttifaqının dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanları haqqında SSRİ Qanunu barədə” qərarlar qəbul edildi. 07 sentyabr

1991-ci il tarixli qərarla Naxçıvan MR Dövlət Milli Müdafiə Komitəsi yaradıldı. Sovet qoşun hissələrinin Naxçıvan ərazisindən çıxarılmasına başlanıldı ki, sonuncu rus əsgəri 29 sentyabr 1992-ci ildə ərazini tərk etdi. Elə həmin ilin 28 mayında Naxçıvanla qardaş Türkiyə Respublikası arasında Araz çayı üzərində tikilən “Ümid körpüsü” açıldı. Heydər Əliyevin 22-26 avqust tarixlərində İran İslam Respublikasına səfəri və orada imzalanan sənədlər qonşu dövlətlə gələcək münasibətlərin inkişafında böyük rol oynadı. Dekabrın 3-də İran İR ilə Naxçıvan MR arasında Araz çayı üzərində Şahtaxtı-Poldəşt üzən körpüsü istifadəyə verildi [9, s.38-59].

1991-ci il dekabr ayının 16-da keçirilən Ali Məclisinin sessiyasında “Sərhəd hərəkəti”na Heydər Əliyev tərəfindən siyasi və tarixi qiymət verildi. Elə həmin gün 31 Dekabr Dünya Azərbaycan Türklərinin Həmrəylik və Birlik günü elan olunmaqla, hər il bayram edilməsi və həmin günün Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində iş günü hesab edilməməsi haqqında tarixi qərar qəbul edildi.

1992-ci ilin noyabrın 21-də Naxçıvanda keçirilən YAP-n təsis Konfransında partiyanın yaranması haqqında qərar qəbul edildi və Heydər Əliyev yekdilliklə partiyanın sədri seçildi.

1993-cü ilin iyununda Heydər Əliyevin yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışı ilə Azərbaycanda dövlət müstəqilliyi möhkəmləndirildi və bugünkü hərtərəfli inkişafın əsası qoyuldu.

Göründüyü kimi, 1990-cı ildə Heydər Əliyevin yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində Naxçıvanda əsası qoyulan dövlət müstəqilliyinin bərpası Azərbaycan Ali Sovetində aparılan müzakirələrdən sonra 18 oktyabr 1991-ci ildə "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında" Konstitusiyaya Aktının qəbul edilməsi ilə başa çatır.

Bu gün Azərbaycanın müstəqilliyi çox möhkəm əllərdədir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Zati-aliləri, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı, 44 günlük Vətən müharibəsinin Qəhrəmanı İlham Heydər oğlu Əliyevin rəhbərliyi altında respublikamız günü-gündən öz dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirir. Ümummilli Liderin söylədiyi kimi: “Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi daimidir, əbədidir, dönməzdir”.

30 yaşın mübarək, Müstəqil Azərbaycan Respublikası!

Ədəbiyyat

1. Nəzirli Ş. Cümhuriyyət generalları. Bakı, Hərbi bilik, 1995, 312 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. İki cildə. I cild. Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004, 440 s.
3. Süleymanov Mehman. Azərbaycan ordusu (1918-1920). Bakı, “Hərbi nəşriyyat”, 1998, 488 s.

4. <https://mod.gov.az/az/c-naxcivanski-adina-herbi-lisey-200/>
5. (<https://www.stat.gov.az/source/others/H.Aliyev/Pdf/14-21.pdf>).
6. Heydər Əliyev. Azərbaycan elminin keşiyində. Sənədlər və materiallar, 2 cilddə, I cild, Bakı, Turxan NPB, 2013, 668 səh.
7. Heydər Əliyev, İki cilddə, 1-ci cild, Bakı, Turxan NPB, 2013, 500 səh.
8. Heydər Əliyev. Azərbaycan elminin keşiyində. Sənədlər və materiallar, 2 cilddə, II cild, Bakı, Turxan NPB, 2013, 640 səh.
9. Hacıyev İ. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatı. Sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı (1991-2011-ci illər). Naxçıvan, 2011, "Əcəmi" NPB, 272 səh.